

9

MONIKA NAZARUK

Zjawisko wtórnej wiktymizacji pokrzywdzonych przestępstwem zgwałcenia – wybrane zagadnienia

Opiekun naukowy: dr Michał Hudzik

Monika Nazaruk – studentka kierunku prawo Akademii Leona Koźmińskiego. Laureatka stypendiów Rektora ALK dla najlepszych studentów oraz za wyniki w nauce. Wolontariusz sekcji karnej Studenckiej Poradni Prawnej ALK.

1. Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zagadnienia **wtórnej wiktymizacji** w przypadku ofiar **przestępstwa zgwałcenia**. Ustawodawca ten typ czynu zabronionego określił w art. 197 § 1 Kodeksu karnego (dalej: k.k.), jako doprowadzenie innej osoby przemocą, groźbą bezprawną lub podstępem do obcowania płciowego. Przy czym, w Kodeksie karnym wyróżnia się też inną postać zgwałcenia, która polega na doprowadzeniu, w jeden z opisanych wyżej sposobów, do poddania się innej czynności seksualnej albo do wykonania takiej czynności (art. 197 § 2 k.k.), a także kwalifikowane typy przestępstwa zgwałcenia: zgwałcenie zbiorowe, wobec małoletniego poniżej lat piętnastu, wobec krewnego¹, połączone ze szczególnym okrucieństwem; w przypadku których zagrożenie ustawowe kary jest zaostrzone (art. 197 § 3 i 4 k.k.)².

Pod pojęciem **ofiary** w języku ogólnym rozumie się pewną jednostkę lub większą zbiorowość ludzi, która doświadcza cierpienia na skutek m.in. działania innego człowieka, kataklizmów przyrodniczych, wypadków czy wojen, „osobę bezradną wobec czyjejś przemocy, która doznała jakiejś szkody lub straciła życie” (*Słownik Języka Polskiego PWN*, [http](http://pwn.pl)). Ze względu na wieloznaczność tego pojęcia warto wskazać, za L. Falandyszem, że w ujęciu wiktymologicznym najbardziej trafne jest przyjmowanie następującej definicji: „przez pojęcie ofiary należy rozumieć konkretnego człowieka, jednostkę ludzką, która ponosi szkodę, doznaje nieuzasadnionej krzywdy i cierpienia” (Falandysz, 1979, s. 42). W Polskiej Karcie Praw Ofiary ofiarę zdefiniowano jako: „osoba fizyczna, której dobro prawem chronione zostało bezpośrednio naruszone lub zagrożone przez przestępstwo, a także jej najbliżsi” (*Polska Karta Praw Ofiary*, 1999). Przytoczona definicja jest analogiczna do tej, którą znaleźć można w załączniku do Rekomendacji Rec (2006) 8 Rady Europy: „Ofiara oznacza osobę fizyczną, która doznała krzywdy, łącznie z pokrzywdzeniem fizycznym lub psychicznym, cierpieniem emocjonalnym lub stratą ekonomiczną spowodowanych przez działanie lub zaniechanie, które jest pogwałceniem krajowego prawa karnego państwa członkowskiego. Pojęcie „ofiara” obejmuje także tam, gdzie jest to właściwe, najbliższą rodzinę lub krewnych ofiary bezpośrednio” (Bieńkowska

¹ Ustawodawca nie posługuje się pojęciem „krewny”, a wskazuje ich poszczególne kategorie: wstępny, zstępny, przysposobiony, przysposabiający, brat lub siostra (art. 197 §3 pkt 3 k.k.).

² Na temat pojęcia „innej czynności seksualnej” zob. w szczególności uchwałę Sądu Najwyższego z dnia 19 maja 1999r., I KZP/99, OSNKW 1999, Z.7-8, poz. 37. Warto zaznaczyć, że zgodnie z wyrokiem Sądu Najwyższego z dnia 12 marca 2013 r., V KK 361/12 (LEX nr 1312374), zarówno § 1, jak i § 2 art. 197 k.k. samoistnie definiują przestępstwo „zgwałcenia”. Zob. Błachut i Grzyb (2012).

i Mazowiecka, 2009, s. 121). Zakres pojęcia ofiary jest więc częściowo odmienny od pojęcia pokrzywdzonego. Za **pokrzywdzonego** w prawie karnym uważa się „osobę fizyczną lub prawną, której dobro prawne zostało bezpośrednio naruszone lub zagrożone przez przestępstwo” (art. 49 § 1 k.p.k.)³. Niemniej na potrzeby niniejszego artykułu pojęcia ofiary oraz pokrzywdzonego używane są wymiennie i dotyczą osoby zgwałconej.

2. Wiktylogia a wiktylizacja

Wiktylogia jako nauka (gr. *logos*) o ofiarach (łac. *victima*) dotyczy szerokiego spektrum rzeczywistości, w ramach którego można wyróżnić m.in. medycynę, sztukę, literaturę, teologię, systemy totalitarne, a także aspekty obowiązującego prawa⁴. Zadaniem wiktylogii są, z jednej strony, diagnoza i interpretacja określonych sytuacji, z drugiej – zapobieganie sytuacjom niepożądanym i przedstawianie propozycji tych właściwych (Hołyst, 2006, s. 37–39). Podstawowe i zasadnicze zagadnienie wiktylogii to wieloaspektowe badanie procesu stawania się ofiarą, w istocie wyjaśnianie kwestii: „czym różnią się ofiary od nie-ofiar”. W ramach wiktylogii wyróżnić można jej szczególny rodzaj, zajmujący się problematyką specyficznej grupy ofiar pokrzywdzonych *przestępstwem*, a mianowicie wiktylogię kryminalną. Jest to dyscyplina traktująca „o wiktylizacji i ofiarach w kontekście funkcjonowania systemu wymiaru sprawiedliwości” (Bieńkowska, 2000, s. 79). W odróżnieniu od kryminologii zorientowanej na osobę przestępcy wiktylogia kryminalna ukierunkowana jest na ofiarę przestępstwa, a jej cel to niwelowanie ryzyka stania się jego ofiarą (Hołyst, 2006, s. 47).

Od wiktylogii należy odróżnić pojęcie **wiktylizacji**, którym nazywa się zjawisko określane jako: „doznanie krzywd i szkód w wyniku jakiegoś zdarzenia o charakterze krzywdzącym” (Kuć, 2010, s. 15). W przypadku wiktylizacji kryminalnej zdarzeniem tym jest przestępstwo. Wiktylizację dzieli się na dwa podstawowe rodzaje. Po pierwsze, **wiktylizację pierwotną**, będącą efektem bezpośredniego skrzywdzenia na skutek przestępstwa oraz, po drugie, **wiktylizację wtórną**, która może zaistnieć na skutek kontaktu pokrzywdzonego

³ Kodeks postępowania karnego za pokrzywdzonego nakazuje też traktować: instytucję państwową, samorządową, inną jednostkę organizacyjną ze zdolnością prawną, ale też zakład ubezpieczeń i Państwowa Inspekcja Pracy (art. 49 § 2 i § 3). Te kategorie pokrzywdzonego, z uwagi na specyfikę rozważanego typu przestępstwa, nie będą miały zastosowania, gdyż nie mogą być ofiarą przestępstwa zgwałcenia.

⁴ B. Hołyst wskazuje, że wiktylogia jest podstawą wszelkiej nauki o człowieku „*genus proximum*”, ze względu na to, że każda z tych dziedzin opiera się na istnieniu pewnej grupy ofiar (Hołyst, 2006, s. 37–39).

z instytucjami państwowymi – organami ścigania oraz wymiaru sprawiedliwości, ale też reakcji bliższego i dalszego otoczenia. Co istotne, pokrzywdzonym wiktylizacją wtórną może być „ofiara wyłącznie tych przestępstw, które zostały ujawnione i stały się przedmiotem formalnych postępowań karnych” (Bieńkowska, 2007–2008, s. 67 za: Kuć, 2010). Ten ostatni rodzaj wiktylizacji (wtórnej) należy odróżnić od **wiktylizacji powtórnej**, która ma miejsce w przypadku, gdy ofiara pada po raz drugi ofiarą takiego samego przestępstwa oraz **wiktylizacji wielokrotnej**, która zachodzi w przypadku wielokrotnego padania ofiarą takiego samego przestępstwa (Bieńkowska, 2007–2008, s. 98 za: Kuć, 2010).

3. Zgwałcenie w statystykach Policji i w świetle funkcjonujących stereotypów

Z danych polskiej Policji wynika, że w ciągu ostatnich sześciu lat popełniane jest rocznie około półtora tysiąca zgwałceń⁵, przy czym liczba ta regularnie spada. Przy spadku liczby stwierdzanych przestępstw liczba postępowań wszczętych rosła⁶. Wskazuje się jednak, że faktyczna liczba zgwałceń wynosi aż dziesięciokrotnie więcej od liczby statystycznej (Piotrowska, 2011, za: Borkowska i Płatek, 2011, s. 12). Ponadto rośnie w tempie aż czterokrotnie szybszym od wzrostu liczby innych rodzajów przestępstw (Greenfield, 1997 za: Pospieszyl, 2014, s. 14). Problem wykrywalności rzeczywistej skali przestępstw nazywany jest **ciemną liczbą przestępstw** (ang. *dark figure*) i polega na występowaniu zjawiska przestępczości utajonej, która pomimo podejmowania badań wiktymologicznych nadal pozostaje nieznaną (Zalewski, 2016, s. 45). W efekcie, podawane przez Policję liczby nie są obrazem całej skali przestępstw zgwałcenia, a jedynie pewnego procentu, który trafił na drogę sądową.

⁵ <http://statystyka.policja.pl/st/ogolne-statystyki/47682,Postepowania-wszczete-przestepstwa-stwierdzone-i-wykrywalnosc-w-latach-1999-2015.html> (dostęp: 27.11.2016); popełnione oznacza stwierdzone sądownie.

⁶ Przyczyn takiego stanu rzeczy może być wiele. Niewątpliwie, zmiana trybu wszczęcia postępowania (na początku 2014 roku) przyczyniła się do wzrostu rozpoczętych postępowań, choć nadal jest to tylko procent faktycznej liczby przestępstw zgwałcenia. Trudniej natomiast wskazać, z czego wynika jednoczesny spadek przestępstw stwierdzonych – dosyć znaczący, gdyż od blisko 89% (2010) stwierdzonych przestępstw doszło do prawie 48% skazań (2015). Wobec takich statystyk wątpliwa wydaje się skuteczność zmiany legislacyjnej. Całe zagadnienie wymaga jednak o wiele dokładniejszej analizy.

Tabela 1. Przestępstwo zgwałcenia w statystykach Policji

Rok	Zgwałcenie	
	Liczba postępowań wszczętych	Liczba przestępstw stwierdzonych
2015	2.410	1.148
2014	2.444	1.254
2013	1.885	1.362
2012	1.786	1.432
2011	1.784	1.498
2010	1.759	1.567

Niemniej od szeregu lat wokół problematyki przestępstwa zgwałcenia istnieją liczne, krzywdzące **stereotypy i mity**⁷. Błędnie przedstawia się zgwałcenie jako występujące najczęściej poza domem, w ciemnych, niedostępnych miejscach, popełniane przez nieznaną ofierze sprawców, podczas gdy aż 90% zgwałceń ma miejsce w domu, a sprawcy to osoby dla pokrzywdzonych znane. Nie istnieje również charakterystyczny typ sprawców tego typu przestępstw, bywają to osoby z każdej grupy społecznej. Zgwałcenie może wystąpić w każdego rodzaju relacji – również małżeńskiej, a zachowanie, ubiór, zawód i stan ofiary nie są powodem dla dokonania przestępstwa (James i Gilliland, 2010, s. 200).

U zdecydowanej większości osób pokrzywdzonych przestępstwem zgwałcenia odnotowuje się zespół stresu pourazowego (**PTSD – *post traumatic stress disorder***) (Kluczyńska, 2002). Pokrzywdzeni przede wszystkim potrzebują stabilnego otoczenia, w którym mogą podejmować decyzje, co się z nimi dzieje (w opozycji do doświadczenia braku kontroli nad własnym ciałem) oraz w dalszej kolejności potrzeby zmierzenia się z trudnymi doświadczeniami na zasadzie *tell your story*, czyli opowiedzenia swojej historii (Kluczyńska, 2002, s. 789).

4. Wyznaczniki poziomu wtórnej wiktylizacji

Zjawisko wtórnej wiktylizacji, a w zasadzie jej wymiar i dolegliwość dla pokrzywdzonego, zależy od wielu złożonych czynników. Wyróżnić należy cztery podstawowe kryteria, które wyznaczają poziom wtórnej wiktylizacji. Przede wszystkim są to **uwarunkowania osobiste** (tzw. *prewiktylizacyjna struktura osobowości*, mająca ogromne znaczenie zarówno dla wiktylizacji pierwotnej, jak i w konsekwencji wtórnej), **rodzaj i ciężar doznanej krzywdy** (tzw. *okoliczności wiktylizacyjne* łącznie z obrazem przestępstwa), a także **kontakt**

⁷ James i Gilliland (2010, s. 200). O stereotypach więcej zob.: Nowakowska (2016, s. 149).

z instytucjami pomocowymi, to znaczy z Policją, prokuraturą, sądem, organizacjami pozarządowymi; oraz **reakcje społeczeństwa** (zarówno bliskiego dla pokrzywdzonego, jak i mediów oraz dalszego otoczenia) (Hołyst, 2006, s. 786 i nast.).

a. Uwarunkowania osobiste

Osobowość ofiary ma istotne znaczenie nie tyle dla samego faktu zaistnienia wtórnej wiktyimizacji (gdyż polega ona na działaniach zewnętrznych, kierowanych wobec pokrzywdzonego niezależnie od niego), ile dla określenia jej poziomu. Wskazuje się, że proces wiktyimizacji jest spersonalizowany, przebiega inaczej w każdym, jednorazowym przypadku i może znacząco odbiegać od powszechnie przyjętych schematów. Warto, za B. Hołystem, przytoczyć wyliczenie trzech najpowszechniej występujących aspektów osobowości:

- 1) **iluzja pełnej kontroli** – wraz ze wzrostem poczucia kontroli nad przebiegiem życia rośnie ryzyko większej destrukcji psychicznej na skutek przestępstwa; ma to związek z próbą logicznego wytłumaczenia przyczyn doznanej krzywdy, co oczywiście jest niemożliwe, gdyż zachowanie ofiary zgwałcenia nie stanowi przyczyny przestępstwa; w efekcie prowadzi to do zakwestionowania przez ofiarę jej dotychczasowych poglądów i postaw;
- 2) **deklarowany cynizm** – polega na tłumieniu bardzo silnych emocji, założeniu maski obojętności na doświadczone przestępstwo, ofiara stara się bagatelizować problem; takie osoby szczególnie dotkliwie odczuwają wszelkie dolegliwości towarzyszące wiktyimizacji, w tym dochodzi u nich do zmiany z osobowości zrównoważonej w nieprzewidywalną i chwiejną emocjonalnie;
- 3) **ofiara poinformowana** – to osoba mająca świadomość co do możliwości samego zostania ofiarą, o szkodach psychicznych i traumach występujących na skutek zgwałcenia; zdecydowanie najlepiej znosi obciążenia związane z wiktyimizacją, rozumie przyczyny ich występowania i, co najważniejsze, poszukuje pomocy i sposobów ich przezwyciężenia, jest więc osobą najmniej narażoną na odczuwanie wtórnej wiktyimizacji (Hołyst, 2006, s. 786 i nast.).

Oczywiście każdy przypadek, czy raczej każdy pokrzywdzony, ze względu na swoją psychikę, charakter czy stan umysłowy inaczej przechodzi przez traumę i wymaga spersonalizowanej, profesjonalnej opieki. Inaczej też reagować będzie na działania służb lub lekarzy, komentarze i oceny otoczenia, czy w końcu przebieg postępowania.

b. Doznana krzywda

Stopień wiktyimizacji zależy także od rozmiaru krzywdy i charakteru wydarzeń składających się na dokonane przestępstwo. Określając specyfikę doznanej krzywdy, należy przeanalizować: rodzaj zastosowanej przemocy, wielkość doświadczonego upokorzenia, ocenę własnego zachowania ofiary, a także reakcję otoczenia tzn. świadków zdarzenia w trakcie jego trwania. Niewątpliwie, im bardziej dolegliwa, drastyczna dla pokrzywdzonego krzywda, tym bardziej jest on uwrażliwiony na wszelkie zachowania wobec niego innych osób. Ciężiej będzie mu odpowiadać na krępujące pytania podczas składania zeznań. A w efekcie, większe w jego odczuciu będzie ryzyko wtórnej wiktyimizacji (Hołyst, 2006, s. 786 i nast.).

c. Kontakt z instytucjami pomocowymi

Szczególną i w zasadzie podstawową rolę w występowaniu zjawiska wtórnej wiktyimizacji mają organy państwowe (Policja, prokuratorzy, sądy). To z ich strony pokrzywdzeni powinni mieć zapewnioną gwarancję poszanowania praw, braku dyskryminacji i otrzymania pomocy, której potrzebują. Dla zapewnienia ochrony przed wtórną wiktyimizacją niezbędne są rozwiązania normatywne, właściwe procedury organizacyjne, a przede wszystkim odpowiedni sposób ich przeprowadzenia⁸. Nawet najlepsze procedury, wobec braku należytego i profesjonalnego zastosowania, nie zapobiegą wtórnej wiktyimizacji pokrzywdzonych. Źródłem wiktyimizacyjnych zachowań może być z jednej strony nieodpowiednia reakcja organów, z drugiej natomiast brak jakiejkolwiek reakcji. Wśród relacji pokrzywdzonych przestępstwem zgwałcenia notorycznie wskazywana jest niechęć, brak życzliwości, rutynowość, brak empatii czy wręcz ironiczne nastawienie funkcjonariuszy Policji i przedstawicieli innych organów (Piotrowska i Synakiewicz, 2011, s. 4; Szczepanik, 2011). Doszukiwanie się winy po stronie ofiary, zachęcanie do odstąpienia od podejmowania kroków prawnych, bagatelizowanie przestępstwa, a nawet brak wiary w składane zeznania, czy stwierdzenia, że pokrzywdzony zasłużył na zgwałcenie (że jest sam sobie winien) to tylko niektóre z odnotowywanych zachowań wobec pokrzywdzonych – „okazuje się, że nie ma zawodu i rodzaju instytucji, których nie dotyczyłby opisywany problem” (Antoniak, 2012, s. 45).

Istotną rolę w funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości i zapobieganiu wtórnej wiktyimizacji mają również prawnicy – obrońcy, pełnomocnicy, prokuratorzy czy sędziowie (Cieślak, 2012, s. 25). Przede wszystkim powinni kierować się szcunkiem i *życzliwością* wobec osób pokrzywdzonych, co wynika nie tylko z praw

⁸ Wystąpienie Sekretarza Stanu Igora Działuka w imieniu Ministra Sprawiedliwości Krzysztofa Kwiatkowskiego (w: Mazowiecka, 2012, s. 17).

zagwarantowanych pokrzywdzonym, ale także z zasad wykonywania zawodu⁹. Prawnicy mają za zadanie właściwie informować i wyjaśniać wszelkie czynności procesowe i pozaprosesowe, od których przebiegu zależy, czy pokrzywdzony będzie czuł się wtórnie krzywdzony; czy będzie rozumiał sens i zasadność podejmowanych przez sąd/prokuratora kroków. Wreszcie, czy będzie odpowiednio przygotowany na wydarzenia w nowej dla pokrzywdzonego rzeczywistości wymierzania sprawiedliwości, łącznie ze zrozumieniem języka prawniczego.

d. Reakcje społeczeństwa

Na stopień wtórnej wiktymizacji ogromny mają wpływ reakcje społeczeństwa. Zarówno bliskiego otoczenia pokrzywdzonego (rodziny, przyjaciół), jak i szerszej społeczności (jako reakcja na informację o tym, że ktoś padł ofiarą przestępstwa, ale też w znaczeniu *atmosfery społecznej*, czyli długotrwałego nastawienia społeczeństwa wobec danego zjawiska) (Bobrowicz, 2012, s. 32). W polskim społeczeństwie nadal powielane są mity dotyczące przestępstwa zgwałcenia. Stereotypy są tak silnie wpisane w świadomość ludzi, że często sama ofiara zaczyna doszukiwać się winy za zdarzenie w swoim zachowaniu, braku odpowiedzialności, zachowawczości, czy szeregu innych przyczyn, co w efekcie prowadzi do jej wtórnej wiktymizacji, a nawet postawienia się w roli sprawcy całego zda-

⁹ Uchwała nr 2/XVIII/98 – ze zmianami wprowadzonymi uchwałą Naczelnej Rady Adwokackiej nr 32/2005 z 19 listopada 2005 r. Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (**Kodeks Etyki Adwokackiej**) w szczególności § 28 w brzmieniu: „Adwokat powinien zwracać uwagę na to, by jego wystąpienia, wypowiedzi i zadawane pytania nie naruszały godności osób biorących udział w sprawie”.

Uchwała nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych z dnia 22 listopada 2014 r. w sprawie **Kodeksu Etyki Radcy Prawnego**, w szczególności art. 13 ust. 3: „Świadcząc pomoc prawną, radca prawny zobowiązany jest z szacunkiem traktować wszystkich klientów, zachować umiar i takt w swoich wypowiedziach oraz powściągliwość w okazywaniu osobistego stosunku do stron i uczestników postępowania, sądu bądź organu przed którym występuje”.

Uchwała Nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 19 lutego 2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów – **Zbiór Zasad Etyki Zawodowej Sędziów** w szczególności § 12 ust. 2 w brzmieniu: W odniesieniu do stron i innych osób uczestniczących w postępowaniu sędziego powinien zachowywać godną postawę, cierpliwość, grzeczność, a także wymagać od tych osób właściwego zachowania.

Uchwała Nr 468/2012 Krajowej Rady Prokuratury z dnia 19 września 2012 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej prokuratorów – **Zbiór Zasad Etyki Zawodowej Prokuratorów** w szczególności § 11 ust. 4 w brzmieniu: W stosunku do pokrzywdzonych (...) prokurator baczny, by prowadzone postępowanie nie potęgowało negatywnych odczuć spowodowanych czynem, którego ono dotyczy.

rzenia (Bieńkowska, 2016, s. 115). Takie nastawienie społeczeństwa przejawia się chociażby w sposobie przeprowadzania akcji edukacyjnych kierowanych do potencjalnych ofiar – jak nie zostać zgwałconą/zgwałconym, a nie do potencjalnych sprawców, tak jakby to od pokrzywdzonego zależało czy zostanie zgwałcony (Płatek, 2011, s. 44).

Przyczyn krytycznego nastawienia do ofiar zgwałcenia można doszukiwać się w wielu aspektach. Organizacje zajmujące się prawami kobiet wskazują na patriarchalny charakter obwiniania pokrzywdzonych (ze względu na to, że zdecydowana większość ofiar zgwałcenia to kobiety), a co za tym idzie – dyskryminację ze względu na płeć (Nawrocka, 2011, s. 63 i nast.), uprzedmiotowienie kobiet, szczególnie tych pozostających w relacjach małżeńskich (zobowiązanie do stosunków seksualnych z mężem). Z drugiej strony wskazuje się na naturalną potrzebę ludzi do szukania logicznych przyczyn doznanych krzywd, a przestępstwo zgwałcenia, którego ofiarą może paść każda osoba bez względu na jej cechy czy zachowanie, wymyka się z przyjętego w tej teorii, uporządkowanego rozumowania o świecie (Staroszczyk, 2011, s. 38). Niezależnie od przyczyny ofiary zgwałcenia są stygmatyzowane przez społeczeństwo (Bieńkowska, 1984, s. 14).

5. Działania ustawodawcy i organów publicznych przeciwko wtórnej wiktymizacji

Zjawisko wtórnej wiktymizacji pokrzywdzonego na skutek działań ustawodawcy zaistnieć może w dwóch sytuacjach: tzw. **wadliwego prawodawstwa**, czyli powierzchownych, pozornych, fasadowych działań prawotwórcy; lub na skutek **braku podjęcia działań** ustawodawczych wymaganych przez wiążące Polskę prawo międzynarodowe (Bieńkowska, 1984, s. 32). Występowanie zjawiska wtórnej wiktymizacji ofiar przestępstw już w latach 70. XX wieku było faktem powszechnie znanym (Falandysz, 1979, s. 161). Wobec postulatów zwiększenia szeroko pojętej ochrony przysługującej ofiarom oraz nasilającej się tendencji do traktowania ich jako podmiotu, a nie przedmiotu przestępstwa (co znalazło swój wymiar w regulacjach międzynarodowych), zmianie ulegało także ustawodawstwo polskie (Waltoś i Hofmański, 2016, s. 22).

W kwestii regulacji międzynarodowych mających wpływ na polskie ustawodawstwo wyróżnić należy trzy podstawowe źródła: dokumenty Narodów Zjednoczonych; dokumenty Rady Europy, a także dokumenty Unii Europejskiej (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 25–141). Należy zaznaczyć, że deklaracje Narodów Zjednoczonych oraz rekomendacje Rady Europy nie mają mocy wiążącej, ale pozostają istotnymi dokumentami, które powinny wskazywać kierunki

rozwoju dla krajów członkowskich i być przez nie respektowane (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 13).

a. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych

Pomimo że Organizacja Narodów Zjednoczonych stworzyła kanon uniwersalnych praw człowieka w połowie XX w. (**Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 roku** oraz **Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 roku**), to w przytoczonych aktach nie zawarto przepisów odnoszących się bezpośrednio do pozycji ofiar przestępstw. Uzupełnieniem brakujących regulacji okazała się dopiero **Deklaracja o Podstawowych Zasadach Sprawiedliwości dla Ofiar Przestępstw i Nadużyć Władzy z dnia 29 listopada 1985 roku** (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 71–77), gdzie wskazano, że: „Mając świadomość, że miliony ludzi na całym świecie cierpią krzywdy w wyniku przestępstw i nadużyć władzy oraz że prawa tych ofiar nie są w odpowiednim stopniu uznawane; Uznając, że ofiary przestępstw i nadużyć władzy, a często także ich rodziny, świadkowie i inne osoby, które udzielają im pomocy, są niesprawiedliwie narażeni na straty, szkody i krzywdy oraz że mogą ponadto doznawać kłopotów wówczas, gdy pomagają w oskarżaniu przestępców.” oraz w punkcie pierwszym potwierdzono konieczność zabezpieczenia praw ofiar przestępstw¹⁰.

W aneksie do wskazanej wyżej deklaracji umieszczono między innymi: postanowienia o potrzebie **traktowania ofiar ze współczuciem i godnością** oraz dostępie do sprawiedliwości i odpowiedniego zadośćuczynienia (art. 4); ułatwienie dla ofiar poprzez informowanie ich o roli w postępowaniu i jego etapach, uwzględniania praw ofiar bez uszczerbku dla praw podejrzanego, minimalizowanie niedogodności dla ofiar i ochronie poprzez podejmowanie odpowiednich środków (art. 6). Ponadto wskazano, że przestępcy lub osoby trzecie powinny dokonać sprawiedliwej restytucji na rzecz ofiar (art. 8), a także należy zapewnić kompensację materialną, jeżeli nie jest dostępna od przestępcy czy z innych źródeł, to w takim wypadku od państwa. W zakresie pomocy dla ofiar wymaga się: pomocy materialnej, medycznej, psychologicznej i socjalnej (art. 14); informowania o dostępności pomocy (art. 15); przeszkolenia pracowników Policji, wymiaru sprawiedliwości, służby zdrowia i pomocy społecznej w celu uczulenia na potrzeby ofiar, zapewnienia odpowiedniej i niezwłocznej pomocy (art. 16), a także zwracania uwagi na szczególne potrzeby ze względu na doznaną krzywdę (art. 17).

¹⁰ Deklaracja o podstawowych zasadach sprawiedliwości dla ofiar przestępstw i nadużyć władzy z dnia 29 listopada 1985 roku tłum. E. Bieńkowska w: Bieńkowska i Mazowiecka (2009, s. 71).

b. Dokumenty Rady Europy

W następstwie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ Rada Europy przyjęła **Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 roku**, w której zawarto obowiązek przestrzegania praw człowieka oraz stworzono, jako gwaranta poszanowania praw, Europejski Trybunał Praw Człowieka (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 45–59). Rada Europy, poczynając od lat 80. XX wieku, wypracowała szereg dokumentów poświęconych pozycji ofiar w prawie oraz procesie karnym. Do najważniejszych zaliczyć można: **Europejską Konwencję o Kompensacji dla Ofiar Przepędzeń Popołnionych z Użyciem Przemocy z dnia 24 listopada 1983 roku** (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 78–80), wprowadzającą regulacje minimalne dotyczące zapewnienia kompensacji; **Rekomendację nr R(85) 11 w sprawie pozycji ofiar w prawie i procesie karnym z dnia 28 czerwca 1985 roku** (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 81–83), wskazującą, że: „(...) podstawowym celem wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych musi być zaspokojenie potrzeb i zabezpieczenie interesów ofiary”; a także **Rekomendację Komitetu Ministrów Rec (2006) 8 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw z dnia 14 czerwca 2006 roku** (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 119–131), która postawiła za cel m.in. zapobieganie wtórnej wiktymizacji ofiar.

Rekomendacja z dnia 28 czerwca 1985 roku jest istotnym dokumentem dla ochrony praw pokrzywdzonych, ponieważ wskazuje, że do tej pory sposób wyrażania zadań systemu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, był nastawiony na stosunek państwo – przestępca i niekiedy zmierzał do pogłębiania problemów ofiary, a powinien zaspokajać potrzeby i zabezpieczać interesy ofiary, wraz z uwzględnieniem ochrony przed fizyczną, psychologiczną, materialną i społeczną krzywdą ofiary. W celu zmiany tak ukształtowanego postępowania karnego, państwa członkowskie powinny dokonać, zgodnie z zaleceniami zawartymi w rekomendacji, przeglądu ustawodawstwa w następujący sposób:

- **szczebel Policji**: przeszkolenie pracowników pod kątem kontaktu z ofiarą; informowanie ofiary o możliwej pomocy, poradach, kompensacji; informacja dla ofiary dotycząca wyniku postępowania przed Policją; zawarcie w sprawozdaniu dla oskarżyciela ustalenia odnośnie krzywd i strat ofiary;
- **oskarżenie**: zawarcie kwestii kompensacji w oskarżeniu; przekazanie informacji o ostatecznej decyzji w kwestii oskarżenia (chyba że ofiara sobie tego nie życzy); możliwości wniesienia przez ofiarę o ponowne rozważenie oskarżenia lub wniesienie oskarżenia prywatnego;
- **przesłuchanie ofiary**: z uwzględnieniem sytuacji osobistej, praw i godności; w szczególności sposób dzieci i osoby chore psychicznie;

- **postępowanie sądowe:** pełna informacja o przebiegu procesu; możliwość zasądzenia kompensacji; sąd jest w posiadaniu informacji o krzywdach i szkodach odniesionych przez ofiarę na cele kompensacji lub restytucji;
- **wykonanie:** kompensacja powinna być wykonywana jak grzywny, powinna być realizowana przed pozostałymi sankcjami finansowymi;
- **ochrona prywatności:** jeżeli może to krzywdzić ofiarę, to powinny być zakazane filmowanie przebiegu procesu, ujawnianie lub publikowanie informacji osobistych;
- **szczególna ochrona:** zapewnienie pomocy przed zastraszaniem i ryzykiem zemsty;
- **rządy państw członkowskich:** zbadanie zalet mediacji i pojednania; popieranie badań nad skutecznością przepisów wpływających na sytuację ofiar (Bieńkowska i Mazowiecka, 2009, s. 81).

W drugiej wskazanej rekomendacji z dnia 14 czerwca 2006 roku już w pierwszym zdaniu zaznaczono, że: „wiktyimizacja kryminalna jest codziennym zjawiskiem wpływającym na życie obywateli całej Europy”. Natomiast w załączniku do rekomendacji zawarto definicję wtórnej wiktyimizacji, która występuje nie jako bezpośredni efekt czynu przestępnego, lecz z powodu reakcji instytucji lub indywidualnych osób w stosunku do ofiary. Opisano też dość szczegółowo wymogi stawiane poszczególnym podmiotom, mającym wpływ na sytuację pokrzywdzonych.

Warto wskazać, że jako ogólną zasadę określono zobowiązanie państwa do respektowania praw ofiar. A wśród obszernych regulacji zawartych w tym dokumencie, rozwijających wypracowane wcześniej standardy ochrony, znalazło się wskazanie objęcia ofiar bezpłatną pomocą medyczną, psychiatryczną, materialną, socjalną, doradztwem (art. 3 pkt 3.2.), a także bezpośrednia ochrona przed wtórną wiktyimizacją (art. 3 pkt 3.3.), co rozwinięto w art. 10 pkt 10.1. jako ochronę integralności fizycznej i psychicznej ofiary we wszystkich stadiach postępowania.

Obszerną regulacją dotyczącą przemocy seksualnej jest również **Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z dnia 11 maja 2011 roku**¹¹. Ze względu na złożoność zagadnień konwencji, wymaga ona osobnego, szerszego omówienia. Należy jednak ogólnie wskazać pozytywne z punktu widzenia ochrony przed wtórną wiktyimizacją założenia konwencji:

- 1) cele konwencji to m.in. **ochrona kobiet** przed wszelkimi formami przemocy (art. 1 pkt a), stworzenie **planu ramowego, polityk i działań** na rzecz ochrony ofiar przemocy (art. 1 pkt c);

¹¹ Dz.U. 2015.961.

- 2) **odpowiedzialność państwa** za podejmowanie działań mających na celu zapobieganiu aktom przemocy, ich ściganiu, karaniu i zadośćuczynieniu ofiarom (**art. 5 pkt 2**);
- 3) tworzenie ogólnokrajowych **strategii politycznych, specjalnych środków i programów**, kierując się **dobrem ofiary**, angażując wszystkie odpowiednie organy oraz istotne podmioty i organizacje (**art. 7**);
- 4) zapewnienie specjalistycznego **krótko- i długotrwałego wsparcia** dla ofiar (**art. 22**);
- 5) m.in. dla ofiar zgwałcenia utworzenie odpowiedniej liczby łatwo dostępnych ośrodków pomocy: **badania lekarskie i sądowe, wsparcie pourazowe i poradnictwo** (**art. 25**);
- 6) **penalizacja czynów przemocy seksualnej**, również osób pozostających w związkach (**art. 36**);
- 7) **zakaz** stosowania **obowiązkowych alternatywnych metod** rozwiązywania sporów np. mediacji (**art. 48**);
- 8) wyłącznie w sytuacjach zasadnych i koniecznych przeprowadzanie dowodu na okoliczność **doświadczeń i zachowań seksualnych ofiary** (**art. 54**);
- 9) **brak uzależnienia ścigania** sprawcy od zgłoszenia lub doniesienia przez ofiarę oraz możliwość kontynuowania go pomimo wycofania zeznań lub doniesienia ofiary (**art. 55 pkt 1**);
- 10) ochrona praw i interesów ofiar na wszystkich etapach dochodzenia i postępowania sądowego m.in.: zapewnienie wsparcia – **należyte prezentowanie praw i interesów ofiar**, zapewnienie środków **ochrony prywatności i wizerunku** ofiary, **unikanie kontaktu** ofiar ze sprawcami, umożliwienie składania **zeznań w trybie zaocznym lub nieobecności domniemanego sprawcy** i za pomocą technologii komunikacyjnych (**art. 56**);
- 11) zapewnienie prawa do otrzymania pomocy prawnej i **bezpłatnej porady prawnej** dla ofiar (**art. 57**)¹².

c. Dokumenty Unii Europejskiej

Ostatnim filarem regulacji międzynarodowych są dokumenty Unii Europejskiej. Podstawowy akt zawierający katalog praw człowieka to Karta Praw Podstawowych proklamowana w dniu 7 grudnia 2000 roku, której cha-

¹² Należy jednocześnie podkreślić, że wskazane powyżej regulacje powinny tworzyć standard postępowania w przypadku wszystkich ofiar przestępstwa zgwałcenia, nie tylko kobiet.

rakter prawny z poprawkami nadał Traktat z Lizbony, ogłaszający **Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej** (2010/C 83/02)¹³.

Szczególne znaczenie dla zwalczania problemu wtórnej wiktyimizacji ma podjęta dnia 15 marca 2001 roku **Decyzja ramowa Rady w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym (2001/220/WSiSW)**¹⁴, w której uregulowano kwestie m.in: wypracowania minimalnych norm ochrony ofiar przestępstw, ustanowienia programów krajowych dotyczących instrumentów wsparcia i ochrony ofiar, zbliżenia uregulowań państw członkowskich oraz zastosowania spójnych rozwiązań systemowych. Postanowienia zawarte w przytoczonej decyzji, rozwinięte zostały w przyjętej **Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 roku**¹⁵, ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępującej decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Bieńkowska, 2014, s. 68).

Obszerna regulacja dotycząca ochrony przed wtórną wiktyimizacją zawarta jest w rozdziale czwartym tego aktu, gdzie wskazuje się na:

- **prawo do ochrony** (przed wtórną i ponowną wiktyimizacją, zastraszaniem oraz odwetem, w tym przed ryzykiem szkód, emocjonalnych lub psychologicznych, ochronie godności ofiar podczas przesłuchania lub składania zeznań) **art. 18**;
- **prawo do unikania kontaktu ze sprawcą** (poprzez zapewnienie specjalnych pomieszczeń) **art. 19**;
- **prawo do ochrony ofiar w trakcie postępowania przygotowawczego** (przesłuchanie bez zwłoki, w ograniczonej liczbie, kiedy jest to niezbędne, obecność wybranej osoby, minimum badań lekarskich) **art. 20**;
- **prawo do ochrony prywatności** (w tym do ochrony cech osobowych ofiary, wizerunku jej i jej rodziny, integralności osobistej i danych osobowych, również w mediach) **art. 21**;
- **indywidualną ocenę służącą ustaleniu szczególnych potrzeb ofiar w zakresie ochrony** (uwzględnia w szczególności: cechy osobowe ofiary; rodzaj lub charakter przestępstwa; oraz okoliczności przestępstwa; w tym szczególnie w przypadku ofiar przemocy seksualnej; zakres oceny

¹³ Tekst ogłoszony w Dz. Urz. UE 2016 C 202 s. 389. Ustawą z dnia 1 kwietnia 2008 o ratyfikacji Traktatu z Lizbony zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską sporządzonego w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r. Sejm RP wyraził zgodę na ratyfikację przez Prezydenta (Dz. U. z 2008 r. Nr 62, poz. 388). Polska przyjęła Kartę Praw podstawowych w niepełnym brzmieniu – ogranicza ją Protokół nr 30 w sprawie stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa.

¹⁴ Dz.U. L 82 z 22.3.2001, s. 1–4.

¹⁵ Dz.U. L 315 z 14.11.2012, str. 57–73.

dostosowany do wagi przestępstwa i stopnia winy; ma uwzględniać zaangażowanie ofiary i jej wole w skorzystaniu ze środków ochrony) **art. 22**;

- **prawo do ochrony ofiar o szczególnych potrzebach w zakresie ochrony podczas postępowania karnego** (specjalne pomieszczenia przesłuchań, przez osoby przeszkolone, tej samej płci, przeprowadzane przez te same osoby; unikanie kontaktu ze sprawcą; zadawanie odpowiednich pytań; przesłuchanie z unikaniem kontaktu wzrokowego z oskarżonym, najlepiej na odległość; bez publiczności) **art. 23**.

d. Działania polskiego ustawodawcy i innych organów

W polskim systemie prawnym pierwsze kroki ku ochronie ofiar przestępstw pojawiły się, na tle europejskich regulacji, stosunkowo wcześniej. Już w roku 1976, w uchwale Sądu Najwyższego, wskazano na potrzebę restytucji oraz informowania o przebiegu procesu. W roku 1999, za sprawą Ministerstwa Sprawiedliwości, wydana została **Polska Karta Praw Ofiary**, jako zmiana w dotychczasowym rozumieniu praw ofiar (Borowiecka, 2003, s. 192). Od 2009 roku Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Równego Traktowania koordynuje **Platformę działania – Stop przemoc seksualnej w Polsce**, za sprawą której powstała **Procedura postępowania Policji i placówki medycznej z ofiarą przemocy seksualnej**¹⁶, a także specjalne **Pakiety Kryminalistyczne** przystosowane do odpowiedniego zabezpieczenia śladów przestępstw na tle seksualnym. Opracowanie i wprowadzenie jednolitej procedury postępowania dla Policji i placówek medycznych miało ogromny wpływ na polepszenie sytuacji ofiar, gdyż to właśnie najczęściej podczas pierwszego kontaktu ofiary doświadczały wtórnej wiktymizacji na skutek braku profesjonalizmu i przeszkolenia służb (Piotrowska i Synakiewicz, 2011).

Prokurator Generalny w wydanych wytycznych dotyczących zasad postępowania w sprawach o przestępstwo zgwałcenia, zalecił prokuratorom kierowanie się „taktem, kulturą, profesjonalizmem, poszanowaniem godności, zapobiegając wtórnej wiktymizacji pokrzywdzonego, mając wzgląd na intymną sferę prywatną ofiary”¹⁷. Wytyczne m.in. wskazują na to, aby prokuratorzy informowali pokrzywdzonego o trybie postępowania, o możliwości uzyskania pomocy, aby czuwali nad przestrzeganiem przez Policję zasad „Procedury postępowania Policji z osobą,

¹⁶ Procedura ma charakter wytycznych, a nie prawa powszechnie obowiązującego. Niemniej stanowi ważny krok na drodze do ujednoczenia postępowania funkcjonariuszy Policji i placówek medycznych.

¹⁷ Wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 18.12.2015 dotyczące zasad postępowania w sprawach o przestępstwo zgwałcenia PG VII G 021/58/15 (dostęp na 20.11.2016: <https://pk.gov.pl/wytyczne-prokuratora-generalnego-1449/wytyczne-i-zarządzenia-2.html>).

która doświadczyła przemocy seksualnej”¹⁸, pilnowali, by nie naruszono dóbr prawnych pokrzywdzonego podczas postępowania sądowego oraz by wypowiedzi prasowe dotyczące procesu, obok funkcji informacyjnej, przede wszystkim chroniły pokrzywdzonego. Zalecenia Prokuratora Generalnego należy ocenić pozytywnie dla kwestii zapobiegania wtórnej wiktyimizacji. Dążą one do bieżącego informowania pokrzywdzonego o postępowaniu oraz do dbania o jego stan psychiczny i poszanowania jego praw. Wytyczne, w pewnym sensie, nakładają na prokuratorów odpowiedzialność za kształtowanie sytuacji pokrzywdzonego w czasie postępowania, a także za sposób działania Policji¹⁹.

i. Zmiana trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia

Wyrazem wpływu międzynarodowych tendencji do wprowadzania większych gwarancji praw ofiar przestępstw na polskiego ustawodawcę jest uchwalenie **13 czerwca 2013 roku ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego**²⁰. Odnośnie do przestępstwa zgwałcenia uchylono art. 205 k.k. dotyczący trybu ścigania na wniosek pokrzywdzonego. Przed wprowadzoną zmianą dla rozpoczęcia postępowania karnego wymagane było złożenie przez ofiarę wniosku o ściganie sprawcy. Miało to o tyle istotne znaczenie, że w pewnym sensie blokowało działania organów ścigania i uzależniało przebieg procesu od woli pokrzywdzonego. Dokonanie zmiany trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia okazało się wielce kontrowersyjne, ponieważ z jednej strony oceniano je pozytywnie, jako krok w kierunku osiągnięcia europejskich standardów prowadzenia postępowania w przypadku przestępstwa zgwałcenia²¹, z drugiej zaś pojawiały się głosy krytyki tej zmiany, jako pozbawienia pokrzywdzonego realnego wpływu na ściganie sprawcy, a w konsekwencji – ingerencji w najintymniejszą sferę jednostki, pogwałcenia prawa do prywatności oraz zmuszania ofiary do ponownej traumy poprzez przymusowe uczestniczenie w dolegliwym dla niej procesie.

¹⁸ Procedura zawarta w Wytycznych nr 1 Komendanta Głównego Policji z dnia 23 lipca 2015 roku w sprawie wykonywania niektórych czynności dochodzeniowo-śledczych przez policjantów DZ. URZ. 2015.59 (dostęp na 31.10.2016: <http://edziennik.policja.gov.pl/actdetails.html;jsessionid=127BD736DB2DF1B5F93F9FDCBE0BE286?year=2015&act=59>).

¹⁹ Biorąc pod uwagę ilość spraw, która przypada na prokuratora oraz praktykę procesową, należy monitorować funkcjonowanie wytycznych PG. Niestety, wprowadzone regulacje mogą okazać się fasadowymi.

²⁰ Dz. U. 2013 poz. 849.

²¹ „Standardem europejskim jest ściganie przestępstwa zgwałcenia z urzędu. Takie rozwiązanie przewidziane jest w kodeksach karnych Albanii, Anglii, Austrii, Bośni i Hercegowiny, Bułgarii, Estonii, Francji, Niemiec, Norwegii, Łotwy, Szwajcarii oraz Szwecji” (Podemska, 2015).

Należy jednak wskazać, że przestępstwo zgwałcenia, pomimo znaczącego stopnia szkodliwości społecznej, pozostawało w świetle poprzednich regulacji nieścigane między innymi na skutek związania organów ścigania decyzją ofiary. Również w sytuacjach, gdy organy niezależnie od zeznań pokrzywdzonego, posiadały materiał dowodowy wystarczający do skazania sprawcy. Była to sytuacja dość absurdalna, aby przestępstwa o niewątpliwie niższym stopniu szkodliwości społecznej, takie jak chociażby kradzież, ścigane były niezależnie od woli pokrzywdzonego, podczas gdy sprawcy zgwałcenia pozostawaliby bezkarni. Poruszane przez krytyków zmiany w Kodeksie karnym kwestie prawa do prywatności, czy ochrony strefy intymnej jednostki, jako prawa podstawowe, nie powinny zaważyć nad wyborem przez ustawodawcę **trybu ścigania** tak ciężkich przestępstw, ale raczej winny być odpowiednio chronione i zabezpieczone poprzez odpowiednie regulacje prawne, a przede wszystkim poprzez **sposób i jakość przeprowadzania postępowania**.

Uchylenie art. 205 k.k. należy więc oceniać pozytywnie w świetle poprawy sytuacji pokrzywdzonego przestępstwem zgwałcenia i jego ochrony przed wtórną wiktyimizacją. Przede wszystkim dlatego, iż realizuje ono wytyczne Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, a dokładnie wskazanych wyżej art. 36 i art. 55, wskazujących na **wymóg efektywności, skuteczności ścigania, a także wymóg uniezależnienia postępowania od zaangażowania pokrzywdzonego**. Zmiana wpisuje się również w tzw. *soft law* – Rezolucję Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1691 z 2009 r., w której wskazuje się, iż **zgwałcenie powinno być ścigane z urzędu** (Jasiński, 2014, s. 73). Wprowadzona zmiana trybu ścigania lepiej realizuje cel, którym jest pociąganie sprawców do odpowiedzialności karnej i ograniczanie poczucia ich bezkarności. A w efekcie prowadzi do „skutecznego zwalczania przemocy seksualnej i kształtowania właściwych postaw społecznych” (Jasiński, 2014, s. 83).

ii. Zmiany w Kodeksie postępowania karnego odnośnie do przestępstw zgwałcenia

W ślad za zmianą trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia, modyfikacji uległ również Kodeks postępowania karnego (dalej: k.p.k.), w kierunku zwiększenia ochrony praw pokrzywdzonego, czyli realizacji jednego z celów Kodeksu. Specjalne przepisy dotyczące procedury w przypadku postępowania z pokrzywdzonymi przestępstwami z art. 197–199 k.k. zawarte są przede wszystkim w art. 185c–185d k.p.k. Do pozytywnych zmian, minimalizujących ryzyko wtórnej wiktyimizacji, zaliczyć można z pewnością:

1. w momencie zawiadamiania o przestępstwie **wskazanie przez pokrzywdzonego jedynie najważniejszych faktów i dowodów;**

2. **przesłuchanie na posiedzeniu sądu w obecności prokuratora, obrońcy i pełnomocnika pokrzywdzonego**, które odtworzone zostaje na rozprawie głównej;
3. gdy zajdzie potrzeba ponownego przesłuchania pokrzywdzonego, na jego wniosek może się to odbyć **na odległość, poprzez urządzenia techniczne**.

Wskazane przepisy mają na celu ograniczenie kontaktu z oskarżonym, co w efekcie znacząco może ograniczyć ryzyko wtórnej wiktyimizacji. Obniżają też prawdopodobieństwo błędnie przeprowadzonego przesłuchania, prowadzonego przez osoby do tego nieprzeszkolone i nieprzygotowane. W założeniu, mają więc zmniejszyć liczbę przesłuchań, choć nie jest to wprost wskazane w przepisach (Skorupka, 2015, s. 450). Niemniej powyżej wskazane regulacje należy ocenić korzystnie w aspekcie ochrony praw pokrzywdzonego.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na sytuację **ponownego przesłuchania** (art. 185c § 3 k.p.k.), które przeprowadza się, na wniosek pokrzywdzonego, na odległość, *jeżeli zachodzi uzasadniona obawa*, że mogłoby to być krępujące lub negatywnie wpływać na jego stan psychiczny. Wydaje się, że każdy przypadek wykorzystania seksualnego ofiary oraz późniejsze przesłuchanie dotyczące tego przeżycia jest ze swej istoty dla pokrzywdzonego krępujące oraz negatywnie wpływa na jego stan psychiczny. Cel wprowadzenia wszystkich regulacji art. 185c k.p.k. to ograniczenie kontaktu pokrzywdzonego z oskarżonym, gdyż bezsprzecznie zalicza się on do niepożądanych i może powodować wtórną wiktyimizację. Wprowadzenie więc uznaniowości w §3 wskazanego artykułu to zabieg co najmniej negatywny dla ochrony pokrzywdzonego zgwałceniem.

Ponadto, w art. 185c §4 k.p.k. uregulowano również kwestię **udziału biegłego psychologa** podczas przesłuchania pokrzywdzonego. Wskazano, *że jeżeli nie utrudnia to postępowania*, powinien to być, znów na wniosek pokrzywdzonego, psycholog tej samej płci. Należy podkreślić, że jeżeli mamy do czynienia z ofiarą przestępstwa seksualnego (w szczególności zgwałcenia), a także przede wszystkim dbamy o stan psychiczny pokrzywdzonego oraz dążymy do jego jednorazowego przesłuchania w toku całego postępowania, to podstawową, a wręcz obli-gatoryjną zasadą powinna być obecność przy przesłuchaniu biegłego psychologa (Dziergawka, 2015, s. 109). Co więcej, w sytuacji gdy pokrzywdzony złoży wniosek o jego obecność, to jest to wyraźny sygnał, że brak realizacji takiego wniosku prowadzi bezpośrednio do wtórnej wiktyimizacji ofiary²². Jeżeli ustawodawca

²² Można wyobrazić sobie, że dla pokrzywdzonego nie ma znaczenia płeć psychologa. Powinien on/ona przede wszystkim być profesjonalistą w wykonywanych zawodzie, z tego względu w mojej opinii płeć psychologa nie ma aż tak dużego znaczenia. Podobnie jak płeć sędziego.

wprowadza już obecność psychologa tej samej płci, na wniosek pokrzywdzonego, to nie powinien uzależniać jej od ocennego *utrudniania procesu*. Przyczyny złożenia wniosku są bowiem jednoznaczne i powinny stać ponad ewentualnym przedłużeniem procedowania.

iii. Inne przepisy Kodeksu postępowania karnego

Kodeks postpowania karnego nie wprowadza specjalnych przepisów dotyczących **mediacji** w przypadku przestępstwa zgwałcenia. O ile w sprawach dotyczących osób bliskich, czy relacji rodzinnych, gdzie naprawienie międzyludzkich więzi byłoby korzystne dla ogólnie rozumianego interesu zainteresowanych, a co za tym idzie również dla interesu społecznego, mediacje mogłyby mieć pozytywne efekty (oczywiście jedynie w przypadku zgody pokrzywdzonego), o tyle w pozostałych przypadkach zgwałcenia, nie są one celowe²³. Wydaje się, że w sytuacji wyrażenia przez pokrzywdzonego zdecydowanej chęci podjęcia prób mediacji, przy jednoczesnej świadomości przebiegu takiego procesu, ryzyko wtórnej wiktyimizacji ofiary byłoby niskie. Ewentualne korzyści dla pokrzywdzonego i jego najbliższych, tj. polubowne rozwiązanie sytuacji kryzysowej, dające szanse na dalsze funkcjonowanie rodziny jako całości, to czynnik przeważający nad ryzykiem dodatkowej traumy dla pokrzywdzonego. W każdym innym przypadku skierowanie sprawy na mediacje pociąga za sobą wysokie ryzyko wtórnej wiktyimizacji.

Jako kolejną kwestię, która ma znaczenie dla ryzyka wtórnej wiktyimizacji, należy wskazać **jawność rozprawy**. Co do zasady, zgodnie z art. 355 k.p.k., rozprawy odbywają się jawnie. Ustawa wskazuje również przypadki, w których wyłącza się jawność z mocy prawa (niepoczytalność sprawcy oraz sprawy o pomówienie lub znieważenie), a także z urzędu i na żądanie strony, przy jednoczesnej zgodzie prokuratora (wywołanie zakłócenia spokoju publicznego, obrażenie dobrych obyczajów, interes państwa, naruszenie ważnego interesu prywatnego, nieletniość oskarżonego oraz na wniosek osoby, która złożyła wniosek o ściganie). Niestety, sprawy dotyczące zgwałcenia nie znalazły się na liście przesłanek wyłączenia jawności rozprawy z mocy prawa. Oznacza to, że pomimo godzenia w najintymniejszą sferę człowieka i jego prawo do prywatności, sprawy takie potencjalnie mogłyby toczyć się jawnie, a w efekcie skutkować wtórną wiktyimizacją pokrzywdzonego. Zasadniczo pokrzywdzony ma prawo złożyć wniosek o wyłączenie jawności na podstawie art. 360 §1 pkt 1 lit. d k.p.k.²⁴ i wydaje się,

²³ Na brak celowości mediacji wskazuje również Prokurator Generalny we wskazanych wcześniej wytycznych.

²⁴ Podstawą wyłączenia jawności rozprawy w żadnym wypadku w odniesieniu do ofiar przestępstw seksualnych nie powinien być art. 183 § 2 k.p.k., który jako przesłankę wyłączenia

że brak uwzględnienia takiego wniosku nie znalazłby racjonalnych podstaw, ale jawność rozprawy pozostaje na gruncie obecnych regulacji możliwa.

Równie istotnym zagadnieniem dla oceny ryzyka wystąpienia wtórnej wiktylizacji jest **prawo odmowy składania zeznań albo zwolnienia z obowiązku zeznawania**. Obecnie ustawa przewiduje prawo odmowy składania zeznań przez świadka w sytuacji, gdy oskarżony to dla niego osoba najbliższa (art. 182 § 1 k.p.k.; również po ustaniu małżeństwa jak i przysposobienia art. 182 § 2 k.p.k.) oraz gdy świadek w toczącym się postępowaniu jest oskarżony o współudział w popełnieniu przestępstwa (art. 182 § 3 k.p.k.). W sytuacji, kiedy odpowiedź na pytanie naraża świadka na odpowiedzialność karną, może on jej odmówić (art. 183 § 1 k.p.k.). Ponadto, również oskarżony może skorzystać z prawa odmowy składania wyjaśnień (art. 175 k.p.k.). Natomiast zwolnienie z obowiązku zeznawania zgodnie z art. 185 k.p.k., odnosi się do sytuacji, w której świadek pozostaje w bliskich relacjach z oskarżonym. Nie została więc przewidziana możliwość przyznania takiego prawa (możliwości odmowy składania zeznań, bądź odpowiedzi na pojedyncze pytania) pokrzywdzonemu przestępstwem zgwałcenia, chyba że byłby osobą bliską dla sprawcy.

Na problem ten zwracali uwagę zwolennicy pozostawienia wnioskowego trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia. Wskazywali, że zobligowanie do odpowiedzi na krępujące pytania wbrew woli pokrzywdzonego prowadzi do jego wtórnej wiktylizacji²⁵. Wydawać by się mogło, że ewentualne wprowadzenie prawa odmowy składania zeznań lub odpowiedzi na pytania, przysługującego pokrzywdzonym przestępstwem zgwałcenia, zapewniłoby im możliwość uczestniczenia w postępowaniu w stopniu dla nich subiektywnie słusznym (Ferens, 2014, s. 39). Należy jednak podkreślić, że zgodnie z zasadą prawdy materialnej oraz faktem, że wielokrotnie zeznania pokrzywdzonego są podstawowym dowodem w sprawie, to ostatecznie zasadne jest utrzymywanie obowiązku zeznawania. Nie oznacza to bynajmniej, że stosowanie przepisów dążące do zrealizowania celu kodeksu, którym jest ukaranie sprawcy, nie jest dla ich ofiar wtórnie wiktylizujące. Dochodzi tu do ważenia dwóch sprzecznych, w przypadku przestępstwa zgwałcenia, celów postępowania karnego: pociągnięcie sprawcy do odpowiedzialności karnej (art. 2

jawności wskazuje możliwość narażenia świadka na hańbę. Przyjęcie takiej podstawy dodatkowo stygmatyzowałoby pokrzywdzonego tego rodzaju przestępstwem, sugerując, iż bycie ofiarą przestępstwa seksualnego jest powodem do hańby. Wystarczającą podstawą do wyłączenia jawności rozprawy jest, powołany w tekście głównym art. 360 § 1 pkt 1 lit. d k.p.k. – a mianowicie możliwość naruszenia ważnego interesu prywatnego.

²⁵ „Obowiązek składania zeznań oznacza bowiem, że świadek jest zobligowany udzielać odpowiedzi na każde pytanie związane z tematem przesłuchania, a odmowa jest dopuszczalna jedynie w wypadkach wskazanych w ustawie” (Gregorczyk i Tylman, 2014, s. 492).

§ 1 pkt 1 k.p.k.) oraz uwzględnienie prawnie chronionych interesów pokrzywdzonego (art. 2 § 1 pkt 3 k.p.k.). W aspekcie udzielania odpowiedzi na pytania czy składania zeznań przez pokrzywdzonego, priorytetem całego postępowania pozostaje jednak ukaranie sprawcy.

Podsumowanie

Zgwałcenie to przestępstwo, które narusza najintymniejszą sferę człowieka i polega na manifestacji siły w stosunku do ofiary. Rzeczywista liczba przestępstw tego typu, o wiele większa niż liczbą statystyczną, pozostaje w dalszym ciągu nieznana. Powszechnie funkcjonujące stereotypy i mity dotyczące zgwałcenia powodują stygmatyzację ofiar. Jedną z przyczyn braku ujawniania zajścia przestępstwa zgwałcenia jest występowanie zjawiska wtórnej wiktyimizacji pokrzywdzonych. Polega ono na ponownym krzywdzeniu ofiary przez organy ścigania, sąd lub społeczeństwo. Dolegliwość wtórnej wiktyimizacji zależy od wielu czynników, w tym od charakteru ofiary, rozmiaru doznanej krzywdy i okoliczności przestępstwa. Osoby zgwałcone należą do grupy pokrzywdzonych o specyficznych potrzebach, wymagającej odpowiedniej, spersonalizowanej pomocy psychologicznej, lekarskiej i prawnej. Istnieje ogromna potrzeba zawarcia w systemie prawnym gwarancji dla ochrony praw pokrzywdzonych. Wobec tego, w ciągu ostatnich lat, powstało wiele regulacji na szczeblu międzynarodowym poruszających problem wtórnej wiktyimizacji i pozycji ofiary w postępowaniu karnym. Polski system prawny również uległ zmianom, niektóre z nich wynikały z obowiązku realizacji postanowień aktów międzynarodowych i dążenia do ujednolicenia ustawodawstwa państwowego w odniesieniu do walki z przemocą seksualną. Pomimo wprowadzenia nowelizacji kodeksowych, w tym specjalnych przepisów dotyczących postępowania wobec ofiar zgwałcenia, nadal całkowicie nie zniwelowano ryzyka wtórnej wiktyimizacji pokrzywdzonych. Pozostawiono bowiem zbyt dużą uznaniowość, chociażby w kwestii przesłuchania na odległość, udziału psychologa podczas przesłuchania czy samego obowiązku zeznawania. Niewątpliwie, tendencje ustawodawcze do ograniczenia kontaktu pokrzywdzonego ze sprawcą, a także działania organizacji pozarządowych na rzecz łamania stereotypów dotyczących zgwałcenia i zapewniania pomocy dla ofiar, należy ocenić pozytywnie w perspektywie obniżania ryzyka wystąpienia wtórnej wiktyimizacji. W celu zwalczania tego zjawiska wymagane są jednak zmiany systemowe, kompleksowe, wprowadzające odpowiednie procedury postępowania, a także sprawdzające praktykę ich zastosowania.

Bibliografia

- Adamski, A., Bojarski, J., Chrzczonowicz, P. i Leciak, M. (2012). *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara*, tom II, Toruń.
- Antoniak, P. (2012). Wtórna wiktyimizacja – perspektywa psychologiczna. W: L. Mazowiecka (red.), *Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*. Warszawa.
- Bieńkowska, E. i Mazowiecka, L. (2009). *Ofiara przestępstwa w dokumentach międzynarodowych*. Warszawa.
- Bieńkowska, E. (1984). *Wpływ zachowania ofiary na rozstrzygnięcie sprawy o zgwałcenie*. Wrocław.
- Bieńkowska, E. (2000). *Wiktyimologia – zarys wykładu*. Warszawa.
- Bieńkowska, E. (2007–2008). Zjawisko wiktyimizacji wtórnej. Pojęcie, przyczyny, przeciwdziałanie. *Arch. Krym.*, za: Kuć M. (2010). *Wiktyimologia*. Warszawa.
- Bieńkowska, E. (2014). Uprawnienia pokrzywdzonego w ujęciu nowych projektów nowelizacji prawa karnego. *Prawo i Sprawiedliwość*, 12.
- Bieńkowska, E. (2016). Zgwałcenie i antywiktyimologia (z problematyki wspierania ofiar). W: L. Mazowiecka (red.), *Zgwałcenie definicja reakcja wsparcie dla ofiar*. Warszawa.
- Błachut, J. i Grzyb, M. (2012). Jeżeli kobieta mówi „NIE”, to co to oznacza? W: A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz i M. Leciak (red.), *Nauki penalna wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, Tom II*. Toruń.
- Bobrowicz, M. (2012). Wiktyimizacja wtórna. W: L. Mazowiecka (red.), *Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*. Warszawa.
- Borowiecka, M. (2003). Ochrona interesu pokrzywdzonego w polskim prawie karnym. *Zeszyty prawnicze UKSW*, 3.1.
- Cieślak, W. (2012). Próba wskazania działań przydatnych dla złagodzenia dolegliwości procesu karnego. W: L. Mazowiecka (red.), *Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*. Warszawa.
- Dziergawka, A. (2015). Praktyczne uwagi odnośnie do przesłuchania małoletniego świadka i ofiary zgwałcenia. *Kwartalnik Sądowy Apellacji Gdańskiej*, 11.
- Falandysz, L. (1979). *Wiktyimologia*. Warszawa.
- Ferenz, J. (2014). Prawidłowość trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia w kontekście gwarancji konstytucyjnych. *Forum Prawnicze*, 5(25).
- Gregorczyk, T. i Tylman, J. (2014). *Polskie postępowanie karne*. Warszawa.
- Greenfeld, L.A. (1997). *Sex offences and offenders: an analysis of data on rape and sexual assault*. Washington D.C.: U.S. Department of Justice, cyt. za: K. Pospieszyl (2014). *Przestępstwa seksualne*, Warszawa.
- Hołyst, B. (2006). *Wiktyimologia*, Warszawa, 2006.
- James, R. i Grilland, B. (2010). *Strategie interwencji kryzysowej*. Warszawa.
- Jasiński, W. (2014). Uwagi o trybie ścigania przestępstwa zgwałcenia. *Prokuratura i Prawo*, 1.
- Kluczyńska, S. (2012). Psychologiczne konsekwencje gwałtu. *Niebieska Linia*, 1.
- Kuć, M. (2010). *Wiktyimologia*. Warszawa.

- Mazowiecka, L. (2012). *Wiktymizacja wtórna – Geneza, istota rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*. Warszawa.
- Mazowiecka, L. (2016). *Zgwałcenie – Definicja, reakcja, wsparcie dla ofiar*. Warszawa.
- Nawrocka, Z. (2011). Przemoc seksualna w Polsce – działania rządu. W: J. Piotrowska i A. Synakiewicz (red.), *Dość milczenia – Przemoc seksualna wobec kobiet i problem gwałtu w Polsce*. Warszawa.
- Nowakowska, U. *Mity i stereotypy na temat przemocy seksualnej a prawo do sądu i równego traktowania – rola prokuratora w ich przeciwdziałaniu* (w:) L. Mazowiecka, *Zgwałcenie – definicja, reakcja, wsparcie dla ofiar*.
- Piotrowska, J. (2011). Przemoc wobec kobiet. W: *Białe plamy na mapie (nie) równości płci* Warszawa, cyt. za: Borkowska, O. i Płatek, M. (2011). Skala przestępstw zgwałcenia w Polsce. W: J. Piotrowska i A. Synakiewicz (red.), *Dość milczenia – przemoc seksualna wobec kobiet i problem gwałtu w Polsce*, Warszawa.
- Piotrowska, J. i Synakiewicz, A. (2011). *Dość milczenia – Przemoc seksualna wobec kobiet i problem gwałtu w Polsce*. Warszawa.
- Płatek, M. (2011). Przestępstwo zgwałcenia w świetle prawa i z perspektywy osób poszkodowanych. W: J. Piotrowska i A. Synakiewicz (red.), *Dość milczenia – przemoc seksualna wobec kobiet i problem gwałtu w Polsce*. Warszawa.
- Podemska, A. (2015). Rozważania na temat zmiany trybu ścigania przestępstwa zgwałcenia. *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, 2.
- Polska Karta Praw Ofiary* (1999). Ministerstwo Sprawiedliwości. Warszawa, <http://www.interwencja-kryzysowa.org.pl/glownabiblioteka.php?go=link3> (27.11.2016).
- Pospieszyl, K. (2014). *Przestępstwa seksualne*. Warszawa.
- Renkiewicz, A. i Duniewska, M. (2015). Zasadność ścigania z urzędu przestępstwa gwałtu. *Studia Lubelskie*. Sulechów.
- Skorupka, J. (2015). *Kodeks postępowania karnego – komentarz*. Warszawa.
- Słownik Języka Polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/sjp/ofiara;2494200.html> (27.11.2016).
- Staroszczyk, M. (2011). Wtórna wiktymizacja. *Wiedza Prawnicza*, 1.
- Szczepanik, R. (2011). Doświadczenie wtórnej wiktymizacji przez kobiety – ofiary przemocy w rodzinie. W: O. Czerniawska (red.), *Andragogiczny wymiar wydarzeń osobistych i globalnych w badaniach biograficznych*. Łódź: Wyd. AHE w Łodzi.
- Woltoś, S. i Hofmański, P. (2016). *Proces karny – zarys systemu*. Warszawa.
- Zadumińska, B. (2006). *Sytuacja ofiar zgwałcenia w postępowaniu przygotowawczym – Raport z monitoringu*. Kraków.
- Zalewski, W. (2016). Zgwałcenie – środki reakcji karnej. W: L. Mazowiecka (red.), *Zgwałcenie – definicja, reakcja, wsparcie dla ofiar*. Warszawa.

Akty prawa polskiego

- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Dz.U. 1997 Nr 88 poz. 553.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego. Dz.U. 1997 Nr 89 poz. 555.
- Polska Karta Praw Ofiary, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa, 1999.
- Uchwała nr 2/XVIII/98 – ze zmianami wprowadzonymi uchwałą Naczelnej Rady Adwokackiej nr 32/2005 z 19 listopada 2005 r. Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej I Godności Zawodu.

Uchwała nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych z dnia 22 listopada 2014 r. w sprawie Kodeksu Etyki Radcy Prawnego.

Uchwała Nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 19 lutego 2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów – Zbiór Zasad Etyki Zawodowej Sędziów.

Uchwała Nr 468/2012 Krajowej Rady Prokuratury z dnia 19 września 2012 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej prokuratorów – Zbiór Zasad Etyki Zawodowej Prokuratorów.

Wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 18.12.2015 dotyczące zasad postępowania w sprawach o przestępstwo zgwałcenia PG VII G 021/58/15.

Wytyczne nr 1 Komendanta Głównego Policji z dnia 23 lipca 2015 roku w sprawie wykonywania niektórych czynności dochodzeniowo-śledczych przez policjantów DZ. URZ. 2015.59.

Akty prawa międzynarodowego

Decyzja ramowa Rady w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym (2001/220/WSiSW)

Deklaracja o Podstawowych Zasadach Sprawiedliwości dla Ofiar Przestępstw i Nadużyć Władzy z dnia 29 listopada 1985 roku.

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 roku.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (2010/C 83/02).

Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z dnia 11 maja 2011 roku.

Rekomendacja nr R(85) 11 w sprawie pozycji ofiar w prawie i procesie karnym z dnia 28 czerwca 1985 roku.

Rekomendacja Komitetu Ministrów Rec (2006) 8 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw z dnia 14 czerwca 2006 roku.